

Гордана Р. ШТРБАЦ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 21. 9. 2021.
Прихваћен: 14. 12. 2021.

ПОНИЗНОСТ И ГОРДОСТ У СРПСКОЈ ФРАЗЕОЛОГИЈИ**

Истраживањем су обухваћене фразеолошке јединице српског језика којима се вербализује концепт понизности односно гордости (нпр. *љубити коме стопе*, *савијати врат* пред ким, *парати носом облаке* итд.). Корпус садржи четрдесетак фразеологизама експертираних из дескриптивних и фразеолошких речника српског језика. Грађи се приступа из когнитивносемантичког и лингвокултуролошког угла, уз примену семасиолошких и лингвоконцептолошких метода у опису структуре и садржаја концепта односно појмовних механизма који регулишу процес семантичке фразеологизације. Циљ је да се утврде особености концептуализације посматраних карактерних особина својствене српској лингвокултурној заједници.

Кључне речи: фразеологизам, концепт, језичка личност, структура личности.

1. Уводне напомене

1.1. Савремена лингвистичка истраживања махом су концептолошки оријентисана и врло често организована с циљем да се испита оно што је универзално односно културноспецифично за једну говорну заједницу. У лингвистици лингвоконцептолошког и лингвокултуролошког усмерења концепти који се непосредно тичу човека, пре свега физичког, физиолошког, психичког и друштвеног аспекта његовог постојања, посебно су занимљиво поље истраживања јер имају амбивалентну природу: с једне стране, ради се о универзалним концептима, с обзиром на то да су заједнички целом људском

* gordana.strbac@ff.uns.ac.rs

** Истраживање је рађено у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

роду (нпр. емоције, кретање, говор, особине личности итд.), а с друге стране, испољавају културну односно националну специфичност, јер могу бити регулисани културним обрасцима и нормама једне заједнице.

1.2. Имајући у виду значај истраживања концепата који се односе на човека, за ову прилику одабран је онај који припада концептосфери човекове личности, тачније представља карактерну црту која се испољава у односу према другим људима, и то у два лика – као понизност односно гордост. Овај концепт посматра се као скаларна категорија која обухвата неколико сродних али не идентичних особина (нпр. покорност, смерност односно надменост, охолост, уображеност итд.), а у фразеолошком корпусу српског језика вербализован је примерима *љубити коме стопе*, *лизати коме пете*, *савијати врат* пред ким, *држати високо главу*, *парати носом облаке* итд.¹ Испитивањем семантике фразеолошких јединица настоје се открити не само начини на које говорници српског језика разумеју ове карактерне особине уопште, већ и начини на које оцењују, вреднују и квалификују људе из свог окружења, изражавајући позитиван односно негативан однос према одређеним цртама њихове личности, у складу с нормама српске лингвокултурне заједнице. У том смислу занимљиво је показати има ли међу примерима оних који одражавају позитиван, благонаклон или евентуално шаљив став говорника или се експресивност креће у правцу неодобравања, осуде, ироније.

2. Теоријско-методолошке поставке истраживања

2.1. Покушај да се на основу семантичких карактеристика језичке грађе утврде облици виђења стварности својствени говорницима српског језика нужно води ка померању истраживачке пажње и интересовања са самог језика на његовог корисника, што је основна поставка теорије језичке личности (*homo loquens*). Теоријску подлогу за ово истраживање представља тростепени модел језичке личности који уводи Ј. Караулов.² Утврђивање законитости концептуализације карактерних особина као што су понизност и гордост у српској лингвокултурној заједници подразумева сагледавање инваријантности на сва три нивоа српске језичке личности: а) вербално-семантичком, што се у овом случају своди на описивање лексичког, а пре свега, фразео-

¹ Грађа је преузета из једнојезичних фразеолошких и дескриптивних речника српског језика – в. изворе на крају рада.

² Према је у руској лингвистици и раније било интересовања за личност говорника (Маслова 2007: 118), Ј. Караулов је дао једну целовиту и добро утемељену теорију језичке личности, по којој је могуће разликовати: а) нулти или вербално-семантички ниво, чије су јединице речи, које се повезују по различитим параметрима градећи тако вербалну мрежу, при чему се као стереотипи јављају синтагме, формулаични изрази и фразе; б) лингвокогнитивни или тезаурусни ниво, чије су јединице појмови (идеје, концепти), који се удружују у хијерархијско-координативне односе, а у својству стереотипа јављају се пословице, крилатице, афоризми и сл.; в) мотивациони ниво, који руководи понашањем личности, а његове јединице су комуникативно-делатносне потребе, док су стереотипи уочљиви у симболима и сликама прецедентних текстова (Караулов 2010: 48–56).

лошког инвентара српског језика којим располажу његови говорници у процесу именовања и квалификовања понизности и гордости; б) лингвокогнитивном, што укључује описивање когнитивних механизма који учествују у концептуализацији датих особина; в) мотивационом, што подразумева препознавање снага које имају покретачку улогу у комуникацији.

2.2. Фразеолошки корпус одабран је због специфичности, пре свега, семантичких обележја овог сегмента језичког подсистема која омогућавају осветљавање спознајних аспеката структуре српске језичке личности, тј. њеног тезаурусног или лингвокогнитивног плана, што је основни циљ овог истраживања. Разматрањем семантике фразеолошких јединица стиче се увид у концептосферу културе, која представља мотивациону базу за њен развој.³ Имајући у виду постављени циљ, фразеологизам, као основна јединица анализе у овом истраживању, биће сагледан из семасиолошког и лингвоконцептолошког угла, што укључује утврђивање појмовних механизма који утичу на формирање фразеолошке семантике односно описивање семантичких компонената које учествују у структурирању и моделовању датог концепта.⁴

3. Концептуализација понизности и гордости у српском језику

3.1. Особина понизности односно гордости део је карактера као елемента структуре личности, при чему се у психологији личност одређује као скуп индивидуалних психолошких обележја по којима се појединци међусобно разликују (Крстић 1988: 302) односно као јединствена организација особина настала узајамним деловањем организма и друштвене средине (Рот 1977: 8).⁵ Како показују подаци из речника, посматрани концепт је скаларна категорија која обухвата распон од неколико сродних али не идентичних особина изражених придевима *понизан*, *покоран*, *смеран* односно *горд*, *надмен*, *охол*, *поносан*, *суетан*, *убражен*, *умишљен* итд.:

понизан (1) 'који је покоран, послушан, попустљив' (РМС); *покоран* (б) 'који исказује, изражава послушност, подложност, смеран, понизан' (РМС); *смеран* (1) 'који се не намеће, понизан, скроман' (РМС);

³ Према И. Зиковој, фразеолошка јединица развија се у резултату међусемиотичке транспозиције, која подразумева прелаз из једне семиотичке средине у другу, тј. прелаз из невербалног система, као што је култура, у вербални, језички систем, што се одвија посредством језичке личности и у процесу метафоризације (Зикова 2015).

⁴ Семантичко-когнитивни приступ у когнитивној лингвистици може имати два правца: а) семасиолошки, који се служи когнитивним знањима за објашњавање појава и процеса у језику, тј. истражује које су компоненте концепта као опште мисаоне јединице ушле у семантички простор језика, који когнитивни процеси одређују развој семантике одговарајућих језичких јединица; б) лингвоконцептолошки, који на основу семантике језичких средстава која репрезентују истраживани концепт, уз примену метода когнитивне интерпретације, настоји да моделује концепт, уобличи његов садржај и одреди му место у концептосфери (Попова/Стернин 2007: 18–23).

⁵ Свест о особинама личности, чиме се бави социјална перцепција, формира се у социјалној интеракцији, а сам процес условљен је бројним чиниоцима (Хавелка 2001: 52–54).

горд (2) 'који је уображен у сопствену величину, вредност и гледа на друге са омаловажавањем, охол, сујетан, надмен' (РСАНУ); *надмен* (а) 'горд, охол, надувен'; *охол* (1а) 'који својим држањем, понашањем испољава високо мишљење о себи, о сопственој вредности, надмен, сујетан, уображен' (РСАНУ); *поносан* (2) 'који сматра себе вишим, бољим од других и односи се с омаловажавањем према другима, горд, охол' (РМС); *сујетан* 'обузет сујетом, пун сујете (жудња за славом и почастима истицањем себе, славољубивост, увереност у значај свог дела и своју величину, претерана гордост, таштина)' (РМС); *уображен* 'који уображава да је нешто више, боље од других, који себе прецењује, умишљен, надмен, охол' (РМС); *умишљен* (2) 'који има превисоко мишљење о себи, који одражава такав став, уображен' (РМС) итд.⁶

Лексикографске дефиниције не показују јасну семантичку разлику међу лексемама са значењем ових особина, о чему сведоче синонимске компоненте у њима (*горд* = *надмен* = *охол* = *поносан* = *сујетан*; *уображен* = *охол* = *умишљен*).⁷ Слично је и са фразеологизмима – *држати високо главу* 'бити поносит, охол' (РМС) и 'бити горд, поносан' (Матешкић 1982), *парати (резати) носом небо (облаке)* 'држати се охоло, гордо, препотентно' (Матешкић 1982). У фразеолошком корпусу потврђен је само мали број примера у којима би се гордост евентуално могла схватити као пожељно својство (уп. *горд* 1. 'који је свестан своје вредности, дотојанствен, поносит; поносан на некога нешто' [РСАНУ]), нпр. *држати високо главу, уздигнуте главе*. Имајући у виду наведено, као и семантичке реализације фразеологизама, у дати концепт биће укључена сва наведена својства која се разумеју помоћу следећег сценарија: подразумева се хијерархијски неравноправан однос међу учесницима – горда особа сматра себе вреднијом од околине, често има презрив однос према њој, не прихвата туђе мишљење и не трпи приговоре; понизна је особа којој недостаје свест о сопственој вредности или је свест о томе за њу маргинална, која послушно прихвата туђе ставове и беспоговорно им се покоравала или показује изразиту попустљивост. Врло често гордост и понизност имају и своју телесну манифестацију тако да су сигнализирани и самим држањем тела: горде особе ходају усправно, с високо подигнутом главом; понизне особе су погурене, погледа упереног у земљу.⁸ Ипак, незнатно је другачији однос према овим својствима у религијском домену, где се понизност придружује скромности и кроткости, које су високо вредноване на скали хришћанских врлина, насупрот сујети и таштини.

3.2. У фразеолошком корпусу потврђено је укупно педесетак фразеологизама којима се вербализује посматрани концепт, при чему номинационо поље понизности (које укључује и друге средње особине) обухвата 18 фразеолошких

⁶ О осталим семантички сродним речима в. у: Лалевић 2004, а детаљније о разлици између поноса и гордости в. Николић 2019: 111–142.

⁷ При разматрању семантике придевских речи за денотирање људских особина Р. Драгићевић уочава способност имплицитног поређења, које одређује као својеврсно одступање од прототипа. Наиме, она запажа да у српском језику процесу лексикализације подлежу крајње позитивне односно негативне вредности неког својства, а да неутрална, прототипична вредност дате особине, која се налази између те две крајности, остаје нелексикализована (Драгићевић 2001: 181–186).

⁸ Према речима Р. Драгићевић (2001: 173–174), значења придева који реферишу о духовним особинама човека најбоље се могу разумети на основу ситуација у којима се те особине испољавају: 'који је (вредносно плус/минус) у ситуацији'.

јединица (нпр. *ићи* коме низ *длаку*, *ићи* коме на *ноге*, *љубити* коме *стопе*, *савијати врат* пред ким итд.), а гордости (уз њој сродне особине) – 30 (*говорити с ниједестала*, *гледати* на кога *с висине*, *парати носом облаке* итд.).

3.2.1. Концепт понизности односно гордости структурирају следећи елементи: носилац особине и сама особина. Носилац је неодвојив од особине јер поступак издвајања неког својства истовремено подразумева идентификацију и квалификацију њеног носиоца. Он је имплицитно уграђен у семантички садржај фразеологизама и истакнут на основу специфичне карактерне црте која га одређује (Штрбац 2018: 174).

У фокусу је сама особина, која има супротстављене облике испољавања, при чему оба изазивају углавном негативан, неодобравајући однос говорника српског језика јер се остварују у својим максималним вредностима. Фразеологизмима се указује на постојање или стицање особине као такве: *држати високо главу* 'бити горд, поносан', *дићи* (*дизати*, *подићи* и сл.) *главу* 'осмелити се, охрабрити се, узохолити се, погордити се, осилити се'; бити поносан, не подлећи несрећи',⁹ *дићи шију* 'постати охол, уображен, узохолити се', *не би ко о кога (ни) прљава ногу обрисао* 'бити уображен, поносан', *пун себе* 'бити уображен, умишљен', *надувена тиква* 'надмена, охоло особа', *мисли ко (сматра, држи) да се око њега свет врти (окреће, креће)* 'придавати себи превелико значење, образити се, бити умишљен, препотентан', *извући реп* 'почети се нападно, дрско понашати, постати слободан и дрзак; узохолити се, образити се', *иде ни по земљи ни по небу* 'бити уображен, умишљен'. Ови изрази су у функцији сасвим уопштене квалификације носиоца особине, којем се она приписује као стално својство. Међутим, у неким случајевима могуће је указати и на то да је специфична околност могла изазвати њену појаву: *ударити у главу* 'деловати на кога да се понаша охоло, надмено',¹⁰ *ударила коме власт (слава) у главу* 'постати охол, уображен'.

Под исти концепт могу се подвести и изрази чији садржај упућује на особу која из ниских побуда себе приказује бољом него што заиста јесте: *голо а охоло*, *покондирена тиква*, *попапучени опанак*, *празан клас високо диже главу*.

У највећем броју случајева понизност и гордост долазе до изражаја у међуљудској интеракцији и испољавају се кроз специфично понашање у односу према другом, као што су попустљивост, покорност, улагивање, додворавање, ласкање односно презир и омаловажавање:

- *ићи* коме низ *длаку* 'ласкати, угађати коме, не противречити', *подвлачити се* коме *под кожу* 'умиљавати се коме, придобијати кога ласкањем, стицати чију наклоност', *завлачити се* коме *под реп* 'улагивати се коме',¹¹ *љубити* коме *стопе* 'у свему угађати коме, бити претерано понизан према коме', *лизати* коме *нете (табане, ципеле)* 'потпуно се покоравати коме, улагивати се коме, безгра-

⁹ Примарно значење овог израза гласи 'показати се, показивати се'.

¹⁰ Овај израз остварује још два значења: 'опити, ошамутити кога' и 'опсести каквом идејом; пасти коме на памет'.

¹¹ Овде долази и израз обележен појачаном експресивношћу: *увлачити се* коме *у дупе* 'додворавати се, постизати корист понизним удварањем или ласкањем'.

нично се коме додворавати, понижавати се', *савијати врат* пред ким 'покоравати се, понижавати се; попуштати', *ићи* коме *на ноге* 'понижавати се пред ким', *бити мањи од макова зрна* 'чинити се неприметљив; бити врло миран, понизан, повучен, преплашен', *правити слатко лице* 'улагивати се, додворавати се', *пузити као пас* 'улагивати се';

- *гледати* на кога *одозго* (*с висока, с висине*) 'односити се према коме охоло, надмено, презриво, потцењивати кога', *не хтети* кога *ни погледати* 'презирно се односити, понашати према коме', *бити* (*држати се, владати се* и сл.) *као мали цар* 'понашати се охоло, набусито', *парати* (*резати*) *носом* *небо* (*облаке*) 'држати се охоло, гордо, препотентно', *дићи* (*дизати, уздигнути* и др.) *нос* (*високо*) 'правити се важан, имати добро мишљење о себи, уобразити се', *надувати се* (*надути се*) *као жаба* 'правити се прекомерно важан'.

Како показује фразеолошка грађа, описано понашање испољава се често у одређеним ситуацијама, као пратећа околност некој примарној активности (говорењу, гледању, кретању итд.):

- *кумити* кога *Богом* (*и св. Јованом*) 'заклињати, преклињати, усрдно молити кога', *молити* кога *као Бога* 'преклињати, заклињати кога', *молити на коленима* 'врло понизно и покорно молити', *бити сладак на језику* 'бити слаткоречив, умети се улагивати, умиљавати';
- *говорити с пиједестала* и *говорити преко плећа* 'говорити охоло, надмено', *говорити с висока* (*с висине*) 'говорити с омаловажавањем, потцењивањем, презриво, надмено', *гледати* кога *испод ока* 'гледати неповерљиво, презирно',¹² *гледати* (*погледати*) кога *преко ока* 'гледати (погледати) кога с неповерењем, презирно', *гледати* (*погледати*) *преко рамена* гледати '(погледати) презриво, рећи преко воље', *уздигнуте главе* 'поносно, гордо, охоло, смело'; овде долазе и претежно колоквијални изрази шаљивог, ироничног тона: *шепурити се као паун*, *поносити се као свитац гузицом* или *као мачка огорелом шапом*.

3.2.2. Разматрање механизма семантичке фразеологизације омогућава да се сагледају појмовни процеси који их регулишу односно да се опишу и објасне елементи концептосфере културе који су зашли у семантички простор језика, и то онај који припада сегменту фразеологије. Тако постављен циљ подразумева усредсређивање првенствено на мотивационе елементе у фразеологизационом процесу, који су део његове сликовне структуре.

3.2.2.1. Ако се у целини сагледају фразеолошке јединице које учествују у вербализацији датог концепта, може се уочити да кључну улогу у њиховој мотивацији има људско знање о понашању особа којима је својствена понизност односно гордост, нарочито испољена у одређеним ситуацијама. Стога се за већину примера може увести основни метонимјски образац манифе-

¹²Примарно значење овог фразеологизма гласи: 'гледати крадом, криомице'.

СТАЦИЈА ОСОБИНЕ ЗА ОСОБИНУ. Овај образац регулише развој поредбеног фразеологизма *бити (држати се, владати се* и сл.) *као мали цар* 'понашати се охоло, набусито', чију мотивациону базу чини подразумевано знање о ставу, држању и понашању људи који су носиоци владарских или уопште високих титула. Моћ која прати владарске титуле, осим што доноси додатно самопоуздање и самоувереност, по правилу у њиховим носиоцима подстиче свест о сопственој величини и значају, што даље рађа особине гордости, охолости, надмености, самољубља и сл. У фразеологизмима овог типа, како истиче Д. Мршевић Радовић (1987: 93), лексичка компонента поредбене конструкције има ослабљено предметно значење: оно се сужава на значење доминантне особине те у резултату овог процеса именица постаје симбол за дато значење (тј. лексема *цар* постаје симбол за охолост и гордост).

Мотивационом основом може бити сугерисан узрок одговарајућих осећања, емоционалних стања и расположења која даље рађају особине као што је гордост: *ударити у главу* 'учинити охолом', *ударила коме власт у главу* 'постати охол, уображен'.

Понизност и гордост сигнализиране су држањем тела, ставом, поступцима, телесним покретима и сл. носиоца особине. Нарочито су видљиви у погледу – начин на који се остварује визуелна перцепција, тј. начин на који једна особа посматра другу открива и врсту односа успостављеног међу њима. Обично је презрив однос перципијента назначен погледом упереним испод или преко ока односно преко рамена: *гледати* кога *испод ока* 'гледати неповерљиво, презирно', *гледати (погледати)* кога *преко ока* 'гледати (погледати) кога с неповерењем, презирно', *гледати (погледати) преко рамена* 'гледати (погледати) презриво; рећи преко воље'. Слично је и с говорном активношћу: *говорити преко плећа* 'говорити с висине, охоло, надуто'. Одсуство жеље да се у некога упери поглед такође указује на исту врсту међуљудских односа: *не хтети* кога *ни погледати* 'презирно се односити, понашати према коме'. И остали поступци неке особе упућују на њену гордост и уображеност. Тако у примеру *не би* ко о кога (*ни*) *прљаву ногу обрисао* 'бити уображен, поносан' између полазног и циљног семантичког садржаја успоставља се последично-узрочна веза – имплицира се структура *толико је уображен, поносан да*.

Обрнути смер, који укључује релацију окружење–појединац, илуструје пример *мисли* ко (*сматра, држи*) *да се око њега свет врти (окреће, креће)* 'придавати себи превелико значење, уобразити се, бити умишљен, препотантан'. У овом случају полазни садржај реферише о односу околине према појединцу који испољава гордост: будући сувише важан, појединац постаје центар ка којем је околина усмерена, бринући се за његову добробит.

3.2.2.2. Метонимијски образац МАНИФЕСТАЦИЈА ОСОБИНЕ ЗА ОСОБИНУ комбинује се с метафором оријентационог типа ПОНИЗНОСТ ЈЕ ДОЛЕ односно ГОРДОСТ ЈЕ ГОРЕ.¹³ Повијен, погурен односно уздигнут и усправљен положај тела најдоминантнији су показатељи посматраних особина.

¹³ Метафоре ГОРДОСТ ЈЕ ГОРЕ и ОХОЛОСТ ЈЕ ГОРЕ већ су установљене за српски језик уопште – в. Броћић 2012. Ове метафоре могу се објаснити чињеницом да основу поимања вредности (горде особе себе сматрају вреднијим од других) чини сликовна шема вертикалности (в. Расулић 2004).

У људској свести слика особе која се сагиње, повија пред другим (најчешће пред владаром, господаром и сл.) како би показала своју послушност и покорност стара је највероватније колико и друштвено уређена хијерархија међуљудских односа. Фразеологизмима се може исказати различит степен изражености дате особине, што се назначава специфичном активношћу у нефразеолошкој основи: *савијати врат* пред ким 'покоравати се, понижава-ти се; попуштати', *пузити као пас* 'улагивати се', *лизати коме нете (ципеле, табане)* 'улагивати се', *љубити коме стопе* у 'свему угађати коме, бити претерано понизан према коме', *ићи коме на ноге* 'понижавати се пред ким'.

Специфичан однос између Бога и верника одражава чин молитве, а његова прототипична форма у којој се одвија подразумева склопљене руке и положај тела на коленима, чиме се сугерише скрушеност и скромност онога ко изриче молитву у односу на свемоћ онога коме је намењена. Ова слика се даље уопштава и преноси на ситуације изван религијског домена, које укључују изрицање молбе како би постављени циљ био постигнут: *кумити кога Богом (и Св. Јованом)* 'заклињати, преклињати, усрдно молити кога', *молити кога као Бога* 'преклињати, заклињати кога', *молити шта на коленима* 'врло понизно и покорно молити шта'.

Гордост се, међутим, концептуализује на супротан начин – држањем високо уздигнуте главе, носа, врата и тела у целини. Уколико се она испољава као пратећа компонента говорне или визуелне активности, сугерисана је такође положајем с висине. На тај начин физичким распоредом учесника ситуације у простору настоји се указати на њихов неравноправан однос и неједнак значај: *држати високо главу* 'бити горд, поносан', *уздигнуте главе* 'поносно, гордо, охоло, смело', *дићи (дизати, подићи и сл.) главу* 'осмелити се, охрабрити се, узохолити се, погордити се, осилити се; бити поносан, не подлећи несрећи', *парати (резати) носом небо (облаке)* 'држати се охоло, гордо, препотентно', *дићи (дизати, уздигнути и др.) нос (високо)* 'правити се важан, имати добро мишљење о себи, уобразити се', *дићи шију* 'постати охол, уображен, узохолити се', *говорити с висока (с висине)* 'презирати, потцењивати, омаловажавати кога', *говорити с пиједестала* 'говорити с висока, надуто', *гледати на кога одозго (с висока, с висине)* 'односити се према коме охоло, надувено, презриво, потцењивати кога'. Димензија висине има важну улогу и у разумевању примера: *иде ни по земљи ни по небу, празан клас високо диже главу*.

Понашање гордих и оholих особа може бити поистовећено и са животињским понашањем. Ову врсту метафоричног пресликавања, којој је у основи вертикална просторност, илуструје примери *извући реп* и *шепурити се као паун*.

3.2.2.3. Сличан претходном јесте и метонимјско-метафоричан модел чији полазни домен такође има просторну димензију засновану на принципу знатна заступљеност : незнатна заступљеност. Међутим, за разлику од обрасца који почива на вертикалној просторности (доле–горе), јер подразумева промену места и положаја тела по вертикалној линији, овај модел укључује све три димензије, пошто се тиче промене величине тела. Реч је, дакле о

метафори понизност је мало односно гордост је велико.¹⁴ Полазни домен утемељен је у представи о испуњености телесног простора појединца свешћу о сопственој вредности, што доводи до његовог увећања, односно о недостатку свести о томе, због чега се димензије тела умањују: *пун себе* 'уображен, умишљен', *надувати се (надути се) као жаба* 'правити се прекомерно важан', *надувена тиква* 'надута, охола особа', *бити мањи од макова зрна* 'чинити се неприметљив; бити врло миран, понизан, повучен, преплашен'. Иако су у мотивационој структури садржане зоонимске и фитонимске саставнице, у метафоричном моделу доминантну улогу има просторна компонента, која се тиче простирања, ширења, а у основи му је искуством стечено знање о држању и ставу појединца као носиоца особине понизности односно гордости.¹⁵

3.2.2.4. Понизност се концептуализује и по метафоричним обрасцима, чији полазни домени укључују телесну блискост: *подвлачити се* коме *под кожу* 'умиљавати се коме, придобијати кога ласкањем, стицати чију наклоност',¹⁶ *завлачити се* коме *под реп* 'улагивати се коме'. Овој метафори својствено је семантичко транспонованье из конкретног у апстрактно, тј. из домена телесне блискости у домен блискости на међуљудским релацијама. Међутим, хијерархијски неравноправан положај учесника ситуације, тачније подређен и понизан положај једног од њих у односу на другог, у овим примерима конкретизован је просторном компонентом уведеном акузативном конструкцијом с предлогом *под*: *под кожу*, *под реп*, што изнова потврђује значај просторности у концептуализацији описаних карактерних особина.

Значај спацијалног домена у разумевању понизности показује и пример *ићи* коме *низ длаку* 'ласкати, угађати коме, не противречити', где је кључна улога акузативске конструкције с предлогом *низ*. Њоме се на метафоричном плану сугерише жеља субјекта за повлађивањем и повиновањем туђој вољи односно одсуство жеље за супротстављањем.

3.2.2.5. Другачију врсту концептуализације понизности илуструју примери: *бити сладак на језику* 'бити слаткоречив, умети се улагивати, умиљавати', *правити слатко лице* 'улагивати се, додворавати се', чији полазни садржај реферише о активностима и понашању које појединци предузимају с циљем да стекну наклоност супериорнијих од себе. Нарочитој сликовитости израза доприноси метафорично употребљена придевска компонента *сладак*, уз именице *језик* и *лице*, која репрезентује посебан вид семантичког транспонованья из конкретног у апстрактни домен. Овде се осећај пријатности стечен чулним искуством пресликава на домен емоција и расположења: *сладак језик* односно *слатке речи* (које од таквог језика потичу), као и *слатко лице* изазивају у другој особи пријатне емоције и буде наклоност.

¹⁴ И ова метафора већ је установљена за српски језик уопште – в. Броћић 2012.

¹⁵ У примерима пак *покондирена тиква* и *попапучени опанак* мотивација је ишла преко слике о трансформацији, преображају предмета и стереотипне представе о њиховим вредностима: кондир је вреднији од тикве, а папуча од опанка.

¹⁶ На изразиту обојеност варијанте овог фразеологизма утиче вулгаризам у његовом лексичком саставу: *увлачити се* коме *у дупе*.

4. Закључак

Фразеолошке јединице с општим значењем понизности односно гордости у српском језику, као што су: *лизати коме пете, завлачити се коме под реп, бити мањи од макова зрна, гледати кога с висине, говорити с пиједестала, држати се као мали цар* итд., указују на специфичности концептуализације посматраних карактерних особина, својствене српској лингвокултурној заједници. Семасиолошким и лингвоконцептолошким приступом грађи успостављена је структура концепта и утврђени су појмовни механизми који регулишу семантичку фразеологизацију. Другим речима, установљена је информациона база која има мотивациону улогу у развоју фразеологизама, тј. елементи концептосфере културе који улазе у семантички простор језика.

Фразеолошка грађа показује да говорници српског језика вербализују само интензивно испољавање дате карактерне црте која се јавља као низ сродних особина од понизности, покорности, смерности до гордости, охолости, уображености и сл. Оне долазе до изражаја у интеракцији с другим људима и манифестују се као послушно прихватање туђих ставова и беспоговорно покораване односно као хладан, дистанциран, презрив и ниподаштавајући однос према другом. Без обзира на лик особине о којој реферишу, фразеологизми претежно имају негативну експресивност јер изражавају неодобравање говорника српског језика. Она је ублажена у примерима као што су *поноси се као свитац гузицом* или *као мачка огорелом шапом* и њима сличним, који носе шаљив, ироничан и помало подругљив тон.

Посматрани концепт састоји се од носиоца особине и саме особине, која је у његовом центру. Фразеолошка семантика обично се развија по метонимијском обрасцу: МАНИФЕСТАЦИЈА ОСОБИНЕ ЗА ОСОБИНУ (нпр. *држати се као мали цар*), који је често надограђен метафоричним моделима (нпр. *пузити као нас, дићи нос*). Ово показује веома важан удео људског знања о ставу, држању и уопште понашању носилаца датих особина у њиховом разумевању.

ЛИТЕРАТУРА

- Драгићевић 2001:** Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику. Творбена и семантичка анализа*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Броћић 2012:** А. Броћић, О концептуализацији појмова понос, гордост, охолост и надменост у српском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LV/2, 119–140.
- Зикова 2015:** И. В. Зикова, *Концептосфера културе и фразеологија. Теорија и методи лингвокултуролошког изучавања*, Москва: Ленанд.
- Караулов 2010:** Ю. Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Москва: Издательство ЛКИ.
- Крстић 1988:** Д. Крстић, *Психолошки речник*, Београд: ИРО „Вук Караџић”.

- Лалевих 2004:** М. Lalević, *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika*, Београд: Nolit.
- Маслова 2007:** В. А. Маслова, *Лингвокултурологија. Учебное пособие*, Москва: Издательский центр „Академия”.
- Матеших 1982:** Ј. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Загреб: Školska knjiga.
- Мршевић Радовић 1987:** Д. Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета.
- Николић 2019:** В. Николић, Концепт 'понос' у српском језику и култури, *О вредностима у српском језику*, (ур. Д. Ајдачић), књ. 2, Београд, Алма, 111–142.
- Оташевић 2012:** Ђ. Оташевић, *Фразеолошки речник српског језика*, Нови Сад: Прометеј.
- Попова/Стернин 2007:** З. Д. Попова, И. А. Стернин, *Когнитивна лингвистика*, Москва: „Восток – Запад”.
- Расулић 2004:** К. Rasulić, *Jezik i prostorno iskustvo*, Београд: Filološki fakultet.
- РСМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–III, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- Рот 1977:** Н. Рот, *Психологија личности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–, Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Хавелка 2001:** Н. Havelka, *Socijalna percepcija*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Штрбац 2018:** Г. Штрбац, *Фразеологија о човеку и човек у фразеологији*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Gordana Štrbac

HUMILITY AND PRIDE IN SERBIAN PHRASEOLOGY

Summary

The research is conducted in order to investigate the characteristics of conceptualisation of humility and pride in Serbian phraseology. The corpus included about forty phraseological units (such as *lizati kome pete*, *biti manji od makova zrna*, *gledati koga s visine*, *držati se kao mali car* etc.) which were analysed according to the principles of cognitive semasiology and linguistic conceptology.

The analysis shows that the structure of the concept includes the trait and the bearer of the trait. It also shows that the phraseological meaning of humility and pride is mostly developed via conceptual metonymy, sometimes combined with metaphor, because the speakers of Serbian understand these traits through their manifestation, specific behavior, attitude and posture.

Key words: phraseologism, concept, language person, the structure of character.